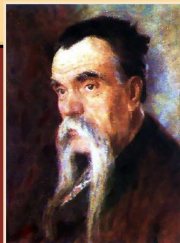

ШКІЛЬНА ПРОГРАМА

Михайло Старицький

ОБЛОГА БУШІ

Михайло Старицький

ОБЛОГА БУШІ

(Історична повість з часів
Хмельниччини)

Анотація

Роман «Облога Буші» Михайла Старицького розповідає про події історичного минулого, коли український народ відстоював свою гідність, обороняючись від поляків. Відвага та незламна воля українських селян вражає: аби не здатися, коли сили стають нерівними, вони підпалюють бочки з порохом, знищуючи і ворогів, і себе.

У романі гостро поставлені проблеми війни та миру, через кохання польського князя Антося і української дівчини Мар'яни автор показує, що звичайним людям немає потреби щось ділити і сваритися, що війни творяться правлячою верхівкою. Твір неодмінно зацікавить справжніх любителів історії, його лейтмотивом є прагнення до припинення війн заради любові і взаємоповаги.

*Ой напилися і
сестри і браття
кривавого пива край лугу,
Та не дали ні себе, ні
віри святої ворогам на
поругу!*

(Із народної думи)

I

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, — трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненатлого гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги, стали «у дідівську славу дзвонити»... Це було восени 1654 року.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, — цебто торговий майдан, — з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежоване високим земляним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорозжжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє

лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю.

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костюл, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого, навпаки, по широких згорищах і площинах чорніли якісь плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм усім були непокриті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою пістрявою одіжжю: тут вбачалася і руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок і замазаний в дьоготь оксамитовий

польський кунтуш, і саетова рожева, з панянських цукрових плечок, накритка.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока. Всі були скам'янілі й похмурі, тільки-но діти з палкими, цікавими оченятами не могли встояти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине:

«Святий боже,
святий кріпкий, святий
безсмертний, помилуй
нас!»

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже півклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набиті козацтвом. Засмажені, мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суворо, а не знаючі страху очі вогкі їм від сердечного молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схиляються, хрестячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завісний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могучого дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак красень Островерхий, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завісного молиться геть лисий, з білою пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но жонота; рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах,

ані розпач, в жадних не видко безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у глазетовім кораблику — її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, що з неї не зводить очей.

Оріся стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні, й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих темрявих вій палають вогнем; па мрамуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Оріся замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі, розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на глашатая правди й любові, і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

«Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе; усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки і спокій, і щастя — у сяянні довічного неба».

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі у святого і зорять їй у душу; але ті очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це ж не святого стражденника очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її с тямом...

«Що це я? — кинулась раптом Орися. — У таку хвилину і де про милого стала гадати? Це ворог людський бентежить натруджене серце. Відступися, нечистий!» І вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся, і луна покотила його по байраках та горах. Усі здригнулися і переглянулися значно; а клир тихо співав: «Слава в вишніх богу і на землі мир, в чоловіціх благоволеніє!»

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епітрахилі, з кипарисовим, у срібряній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до молільників:

— Братіє і друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'явся за гріхи наші син чоловічеський, мужайтеся духом, ібо наступає година нужденна, і

возлюбивий пас страсотерпець покликав вас стати твердо і купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмарищами оточив наше убіжище, що донині крилося богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під ноги нечисті святиню... Не даймо ж ми на знуцання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, панотче, голови положимо! — перенісся відклик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця господня, хай криє вас від стріл і напастей покров пресвятої богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік панотець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони і сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над усім якесь враження надзвичайне, і кожен почував над собою вже помах смерті крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за панотцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки.

На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: «Отверзи очі твоя, боже наш, і внемли молящимся тобі». Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчею й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високості, окропив тричі і містечко Бушу, і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шику, лавою. Різкий, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги і гнав по млистому небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало протягом його скуфійку і понесло геть униз по дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки-но державної вломило. Всі були лиховісним передчуттям похилені.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув, згасаючи, до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення у господа і з причетом журно до церкви вернувся.

Коли зачинилися двері церковні і всі козаки й добровольці зібралися на невеличкім плацу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник Михайло Завістний зняв шапку

перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись пану сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив господь від нещастя; але воля божа прийшла, і поклика вона нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике, і постраждать до кінця. Двадцять тисяч щонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмилі; пан Яскульський — ‘ і пройда, і зух — вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів у султана та й приволік сюди татарву — на грабежі наших дібр, на гвалти й знуцання над нашими сестрами і жінками і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воєвода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добуть свою спадщину — орлине Чарнецьких гніздо.

— Так, так, — підміцнив сивобородий дідусь, — учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надокола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські, — додав хорунжий.

— Знати, наважились вони, — вів далі сотник, — або перерізати нас усіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю і каторгу до галер, а жінок, і дочок, і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада. — Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном. Катря гаряче пригорнула Орисю, а та тихо сказала:

— Добрий козак.

— Слухайте ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник, і тиша запанувала. — Чотири дні тому від славного іашого полковника Богуна — продовж йому, господи, вік — здібрав я наказа, щоби ми, в разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в іпермицерії наскільки мога, аби тим дати пану полковнику час діждатися підмоги у

Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, увесь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало. — А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець. — Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козачу, то тра часу днів зо три або й чотири — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвались деякі весело. — А такого убгати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало буть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квита, — по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина, — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо, — вставив старий козарлюга, — що наосяще, по правді сказати, умирати ще я не вмирав, а для того я и не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну та це пусте — спробувати можна.

— Тим паче, — додав сивий дід, — що доведеться тільки раз на віку скуштувати того меду!

Всі засміялися і якимось весело підбадьорились.

— Так слухайте ж мого наказу, — еказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки. — Всіми своїми потугами, наскільки в нас є, ми засядемо в пригороді: там всякого припасу досхочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохід до валів і вузький, і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потроху і почнемо луцтити та локшити... потіха вийде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— Нащо й краще! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й трудніше нам відбиватися буде, проте ще днів зо два чи зо три продержимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкреслив молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А щодо замка, то ми його лишимо на дітей, на дідів та на жоноту, — провадив сотник. — Доки

ми будемо кришити ворогів, то й вони допомагатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамося живцем! — покрикнула грізно жонота.

— Зуміємо вмерти, — відказала відважно Орися, виступаючи наперед, — і святині нашої в руки поганців не кинемо!!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтеся хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас навідати.

Юрба заколивалась; намітки поміщалися з шапками, хустки і стрічки — з шликами; стихло все, і тільки вчувались то поцілунки гарячі, то обійми міцні, то зітхання; але жоден стогін, жодне ридання не вразило завзятців, і хіба-но крадькома на чіїх-не-чіїх чорних молодих та яскравих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху — Орисю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом. — Ти знаєш... як тебе я люблю... ніхто, як бог... Його воля! А от пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку, — велебно відповіла Оріся. — За мене не зчервонієш, ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю смеркова мла, і в пільмі тій ледве-ледве було запримітити, як одномірне коливалися списи й шапки і як довжелезна многоголова потвора, немов басчний той змії, вповзала у браму широку.

Оріся стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу, і в неосяжній пільмі миготіли лишень блискавиці далеких пожарищ...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орисиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина, обмежена товстезними мурами, ділиться стінами нахрест; в одному з сегментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням.

Під одною прямою стіною, до богів приголів'ям, стоїть ліжко дівоче; з-під газетового наметика визира безліч подушок і подушечок у білих як сніг пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі розмальовані хитро візерунками; на довгій лежанці гріються товсті сулії і сушаться трави пахучі. Тут же побіч і низенькі двері вхідні; над ними висить мальована напрочуд картина...

В третій, вигнутій луком, надвірній, стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця; і в ясний сонячний день через ту розщілину мало до дівочого покою світу сягає, а тепер воно якось лиховісне чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки, лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рамах, і в ризах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгім шнурку, оздобленім паперовими квітами, висить лампадка. Легесеньке тремтяче світло її осяює стиха святобливий лик божої матері, що

своєю ризою закрила мир від напастей; променистими хисткими пасмами стелеться світло по мурах і по високих склепіннях, яскрить по гранястому склу, миготить на одній сулії, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях з русявого шовку і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лампадкою саме, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігаються тіні, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні біля залізного гака, до якого і шнурок причеплено. Химерні довгасті тіні маревними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповнюють кімнату якимсь таємничим смерком.

А надворі скаженіє буря; вітер гуде і жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого... В куточку тріскотить стиха лампадка та вчувається часами стогін задушеного ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушне; тільки часами ледве примітне здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плахти відхилилось свавольно і виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі

коси та на одному плечі лежать світові плями, а решта в темряві з наметика потонула.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Оріся; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люди, вона прагне дізнатись, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далину чорним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темряви заблима якась непевна іскра і згасне...

Оріся повернулась до образу і зупинила на діві пречистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стріляста на її личко бліде; руки їй з несили на коліна впали і сплелись у стисі нервовім; у нахмурених бровах непохибна думка застигла. Довго і нерухомо так сиділа Оріся; чи вона складала з благання молитву, чи доручала небесній розважниці свою тугу-печаль — зосталося то таїною.

Нарешті Оріся повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем, на ліжко, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для останньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією святою матір'ю гріх! — показала на образ Оріся. — Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти!

— Не те, не те!.. — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку з-під очіпка впало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її шовкове волосся. — Коли б воно на тебе лишень упало саму, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить усіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може, й були, та вони вже ними натішилися, а я не нажилася ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилася? — спитала нервово Оріся. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся і провела рукою по білому чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч. — А може, кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялось мені в серце!

— Твоє кохання! — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця, і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то що від миру, — важко зітхнула Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зіронько моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товаришку по горю. — Скажи мені хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі легшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з русявими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі, — усміхалась уже Катря, щаслива тим, що таїну вивідає, — мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужий, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка-бо ти! Нестотно мале дитиняtko, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а

ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі, — я там росла ще дитинкою... І так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати жила... кохала, ласкала мене... Я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. «Знайшов, — каже, — сироту безпритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!» — Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давніх.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі, — ми переїхали далі від Бугу; росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гулялись... ну, призвичаїлись, поріднилися... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи-бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!.. Співав гарно... Батько почав його вчити герцям лицарським, брав і на Запорозжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бара ото... а вже я його так ждала й виглядала, як божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягався, боже! А батько раз сам вернувся додому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! Для чого? Батько промовчав, але я знаю, що він дарма не скаже...

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від вразкої, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Знишкли посестри, немов зацімліли, замерли, — одній боліч здавила до нестями серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Немов темна мармурова фігура, сидить нерухомо Оріся;

її погляд сягнув далеко-далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з п'ятьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світлом, і ласкою, і теплом.

Тихий літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий світ. Біля хати на килимку стоїть ще вечеря; якась баба, не дуже стара, прибира і ложки, і миски... А своєму коханому Орісенятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще

тато Орисин; вуси йому аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась молодиця хороша і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопивши рученята, підбігає з сміхом до татуса красунька Орися, а батько їй пускає назустріч клубочками дим... їй весело, вона заливається, аж дзвенить, — і навтеки, та знову-таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її і притискає до лона.

— І як-таки тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчається до запорозького курива! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущипнув за щічку Орисю.

— Мамо, я привчусь — засміялась дзвінко й Орися, визираючи з-під руки в матері зухвальними оченьками і ловлячи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Орися схопилася його дігнати; а це її перейняв другий і вдарив; вона — в сльози і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай-гай! І не сором тобі? Жука злякалася! Ти ж козацька дочка? Так не то, не бійся жука, а й татарина-пса... бий їх!

І Орися, підбурена батьком, біжить знов на хрущів а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягсь угорі зористою стягою; все небо миготить тихими вогниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав ненадовго, а ось третій день — і нема...

А це раптом як затупотить кіньми... Розлігся галас; хутір прокинувся; перелякані, бліді молодиці і діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: «Вороги!»

— Бери Орисю! Рятуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати і передала їй дитину на руки.

Баба біжить з дорогою ношею в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пільма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент і крики, й постріли, а от через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до вогнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі манесенькі вікна ледве пропускають той світ. Баба порається коло печі. Батько велику книгу чита про страдників божих, що

за віру святу йшли з ухмілкою в огонь, і на страту. Кожне слово мірної батькової речі запада їй у душу; а поруч стоїть молодий кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрає, про криваві січі з турками та татарами, про страшенні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердючі галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Розжеврене небо безхмаре високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне; буйне жито своє стигле колосся до землі клонить, Мов проситься на спочивок у снопи, а не то ронитиме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові в неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизь: «Агов!» — і красень козак зненацька виринув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязно, і хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусти, Антосю! Годі-бо! Що ти? Побачать! — вибивається вона з обіймів.